

ORONIMIYADA OBRAZLI ONOMASIOLOGIK MODELLAR

Odil To‘xtamishovich Begimov

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,

filologiya fanlari doktori

begimovodil@mail.uz

ANNOTATSIYA

Maqolaning maqsadi tog‘lar, qoyalar, toshlar va boshqa orografik obyektlarning metaforik nomlari shakllanadigan onomasiologik modellarni tavsiflashdan iborat. Bu ishni amalga oshirishda Qashqadaryo va Surxandaryo viloyatlarini o‘z ichiga oluvchi Janubiy O‘zbekiston mintaqasi oronimik materiallaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: toponimika, onomasologiya, metafora, obraz, oronim, orografik obyekt.

ABSTRACT

The purpose of the article is to describe onomasiological models that form the metaphorical names of mountains, rocks, stones and other orographic objects. When performing this work, oronomic materials from the South Uzbekistan region, including the Kashkadarya and Surkhandarya regions, were used.

Keywords: toponymy, onomasology, metaphor, image, onym, orographic object.

KIRISH

So‘nggi paytlarda toponimika sohasidagi onomasiologik tadqiqotlarga qiziqish sezilarli darajada oshdi. Bunday tadqiqotlarning dolzarbligi aniq: ular bizga ichki va tashqi lingvistik omillar bilan belgilanadigan murakkab nomlanish jarayoni mexanizmini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Bu borada oronimiyadagi metaforik nomlar katta qiziqish uyg‘otadi: ular orasida juda ko‘p "juft" - o‘xshash obrazlarga asoslangan nomlar uchraydi. Bu holat u yoki bu turdagi obyektlar uchun majoziy nomlarni tanlashni belgilaydigan barqaror tendentsiyalar mavjudligini e‘tirof etishga asos beradi.

Metafora orografik obyektlarni nomlashning keng tarqalgan usuli bo‘lib, nomlar asosini tashkil etuvchi taqqoslash obrazlari arsenali juda boy. Misol uchun, tog‘larning nomlarini solishtiring: Qo‘tirtosh (Boysun, tog‘ tizmasi), Qiziltumshuq (Qamashi, tog‘), O‘tovtosh, Tuyatosh (Boysun, balandlik) va h.k.

Shu bilan birga, materialni o'rganish bizga nomlangan obyektlarning u yoki bu belgilarini anglashda yuzaga keladigan obrazlarning takrorlanishi haqida gapirishga imkon beradi. Shunday qilib, obyektning ajralgan, yolg'iz holda joylashganlik belgisi ko'pincha nomad yolg'iz odam bilan solishtirish orqali ifodalanadi: yetim: Yetimtog', Yetimcho'qqi, Yetimoq, Yetimtepa; bo'lak: Bo'lakqir (Koson, qir), Bo'lakshiram (Dehqonobod, balandlik) va b. Nisbatan tekis maydonda "tashqariga chiqadigan" orani belgilashda "kindik" modeli mashhur: Kindiktepa (Shahrisabz, tepa).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

M.E. Rutning ta'kidlashicha, "obrazli nomlar go'yo inson va tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilikning murakkabligini bartaraf etadi" va bundan tashqari, "toponimiyada obrazli nomlanishning rivojlanishi boshqa sohalarda kuchli bo'lgan dunyoni obrazli tasvirlashning umumiy modelini yuzaga chiqishiga yordam beradi"[6,75].

Ma'lumki, metafora bu ob'ektlarning o'xshashligi yoki individual xususiyatlari, joylashuvi va boshqalar asosida nomni bir obyektidan ikkinchisiga o'tishidir. N.D. Arutyunovanning ta'kidlashicha, metaforalashuv jarayonida mazkur ob'ekt bilan biron-bir jihatdan o'xshash bo'lgan boshqa bir ob'ektni tavsiflash yoki nomlashga xizmat qiladigan ob'ektlar va hodisalarning, harakatlar yoki belgilarning ma'lum bir sinfini bildiruvchi so'zlarning qo'llanishi kuzatiladi" [1,140].

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan ma'lum bir tarixiy-ijtimoiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy va ijtimoiy hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy asoslarini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi.

Shuningdek, toponimlarning lingvistik tadqiqida jamoa va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi.

Asosiy tadqiqot usuli sifatida qiyosiy-tarixiy, qayta tiklash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tog'larni nomlashda obyektida o'simlik yo'qligi belgisi ham barqaror metaforik tushunchani oladi. An'anaviy modellar "kal", "taqir" so'zlari orqali ifodalanadi: Kaltepa. Ko'pchilik metafora asosida yasalgan oronimlar shakl belgisiga asoslangan nomlardir. Bu nomlanadigan voqelikning o'ziga xosligi bilan izohlanadi: tog'lar, qoyalar va

toshlarning g'ayri tabiiy korinishlari inson tasavvurini osongina qo'zg'atadi, bu shakl belgisini metaforik tushunish bilan bog'liq turli xil modellarda ifodalanadi. Tahlillar eng ko'p ishlatiladigan modellarni aniqlash imkonini beradi:

1. Tog'ni bir kishi yoki bir guruh odamlar bilan taqqoslashni an'anaviy deb hisoblash kerak. Taqqoslashning bu turi "odam", "qari", "kelin" va hokazo barqaror modellar yordamida amalga oshiriladi: Odamtosh, Kelincho'qqi, Haftbachcha, Qaritepa, Qariqiz va b.

2. Tog'larning shaklini ma'lum bir hayvonning tashqi ko'rinishi bilan solishtirish juda keng tarqalgan: Tuyabosh, Lochintosh, Tuyabo'yin va b.

3. Orografik obyektlarning g'ayrioddiy shakli ko'pincha xalq fantaziyasi tomonidan ongida yaratilgan obrazlar bilan nomlash assotsiatsiyalarini uyg'otadi: Ajinazov. Fantastik mavjudotlar, epik va ertak dostonlari qahramonlari ularning eksklyuzivligi, g'ayritabiiy qobiliyatlari va g'ayrioddiy ko'rinishi g'oyasi bilan bog'liqligi sababli, taqqoslashning bunday turiga asoslangan nomlar ayniqsa ifodali.

4. Odamlar va hayvonlarning (kamroq qushlar) tana qismlari bilan taqqoslash juda keng tarqalgan. Quyidagi obrazlar eng keng tarqalgan: a) inson tanasi a'zolari – bel: Muzbel, Olabel (tog' tizmalari); bo'yin: Tuyabo'yin; og'iz/oviz: Birog'iz; qosh: Qoraqosh (tepa); qo'l: Oqqo'l. Zardaqqo'l; qovoq: Husanqovoq, Kattaqovoq; b) "hayvon tanasining qismlari": tumshuq: Tumshuqtog', Aylanatumshuq, Kattatumshuq; qangshar/qanshar: Qangshar (tog') va b.

Bel orografik termin-metafora sifatida tog'larda uncha baland bo'lmagan keng dovon; uzun cho'zilgan, qirralari sezilmaydigan do'nglik ma'nosida qo'llanadi [2,17].

O'zbek tilining izohli lug'atida ham uning geografiyaga oid so'z sifatida terminlik ma'nosiga egaligi qayd etilgan: «Bel geogr. Tog' va tepaliklarning egarsimon eng baland joyi» [7, 1, 219].

Burun orografik termin-metafora sifatida tog' burni, bo'rtib chiqqan do'nglik, yirik balandlikning qirrali tomoni, quruqlikning okean, dengiz, ko'llarga eng ko'p turtib kirgan uchli qismi kabi tushunchalarni ifodalaydi. Tog' burni birikmasi Maxmud Koshg'ariy lug'atida ham tog' burni shaklida izohlangan [3,379]. Tumshuq – tog' tizmasi yoki yirik balandliklar, cho'ziq qirlar bag'rida turtib chiqqan, bo'rtib turgan do'nglik [5,179].

E.M. Murzaev xalq terminologiyasi asosida yotgan anatomik leksika haqida so'z yuritib, quyidagilarni ta'kidlaydi, ma'no ko'chishi ma'lum bir qonuniyatga asoslanadi, termin-metaforalar bir xil turdagi qatorlarda qurilgan bo'lib, unda inson va hayvon tanasining qismlarini bildiruvchi so'zlarning geografik terminlarga aylanishining universal qobiliyati aniq kuzatiladi ..."[4,135].

5. Ko'p sonli modellar maishiy turmush buyumlari bilan taqqoslashga asoslangan. Ushbu guruh modellari orasida "bino", "turar joy" invariantlari ayniqsa mashhur, masalan: Qo'rg'ontosh (cho'qqi), Qizqo'rg'on (balandlik), Qo'rg'ontepa va b.

6. Obyektning turli belgi-xususiyatlariga o'xshatish asosida nomlanishi. Ularni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1) holat belgisi asosida: berk: Bekdara – aslida Berkdara (Boysun,dara); ko'r: Ko'rqapchig'ay (Qamashi, dara). Ko'rdara (Dehqonobod, dara);

2) xarakter-xususiyat belgisi asosida: yomon: Yomontosh (Shahrisabz, dara) – qulab tushush havfi bo'lgan uchli, qirrali toshlari ko'p bo'lgan dara, bunday joylar chorva uchun xavfli bo'lgan; Buzuqtepa (tepa) – tepa shaklining noteksligiga ishora qilingan, Buzuqdara (dara) – o'tish uchun juda noqulay bo'lgan dara va b.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, tog'lar, qoyalar va boshqa orografik obyektlarning nomlaridagi shakl xususiyati ko'p hollarda metafora shaklida namoyon bo'ladi va turli guruhlar sub'ektlari ko'pincha belgilangan obyektlarga bir xil yoki o'xshash nomlar berishadi. Bu tasodifiy emas: ma'lum bir shakldagi orografik obyektlarning an'anaviy majoziy nomlarida amalga oshirilgan barqaror modellarning mavjudligi idrokning taniqli stereotipini belgilaydi. Bunday holda, obyektning shakli qanchalik muntazam (geometrik) bo'lsa, stereotip omilining ta'siri shunchalik kuchliroq bo'ladi. O'tkazilgan tahlillarning ko'rsatishicha, oronimlarning insonning turli hayotiy faoliyati bilan bog'liq narsalarning obraziga o'xshatish asosida yasalişhini ko'rsatdi: beshik: Beshiktepa (Dehqonobod, tepa), dastor (salla): Dastortosh (Chiroqchi, Dehqonobod, balandlik), dumaloq: Dumaloqxorra (Qamashi, balandlik), do'g'ir (g'adir-budir): Do'g'irtosh (Denov, balandlik), zingir (toj. egar): Zingirak (Shahrisabz, cho'qqi), xumdon: Xumdonak (Boysun, balandlik), shox: Shokalon (Shahrisabz, adir), o'tov: O'tovtosh (Dehqonobod, adir), tova: Tovatosh (Boysun, balandlik); emchak (ko'krak): Qizilemchak (Shahrisabz, cho'qqi) va b.

Obyektning g'ayrioddiy shaklining xususiyatini metaforik tushunish bilan bog'liq bo'lgan nomlar guruhi alohida e'tiborni tortadi. Bu yerda ertak va fantastik obrazlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday assotsiatsiyalarning tabiati ko'p jihatdan obyektning tashqi ko'rinishi nomlovchiga qanday taassurot uyg'otishiga bog'liq.

Bunday hodisalar inson ongida turli diniy tasavvurlar va tushunchalar obrazini gavdalandiradi. Bunday obrazlar aholi tomonidan oronimlar yasalişhida o'z ifodasini topadi: Ajinazov (Qamashi, balandlik), Bobotog' (Surxondaryo, tog'), Shaytonqoq (Kitob, adir), Duldulning izi (Yakkabog', qir).

G'ayrioddiy shakldagi obyektlarni belgilash uchun ko'pincha noyob yoki yo'q bo'lib ketgan hayvon bilan

taqqoslashga asoslangan modellardan foydalanilgan (masalan: Dinozavr, Ixtiyozavr, Dinozavr tuxumi, Kaltakesakning yelkasi, Dinozavr umurtqasi). Nazarimizda, bunday taqqoslashlarning asosi obyektning u yoki bu hayvonning tashqi ko'rinishi bilan haqiqiy o'xshashligi emas, balki bu turdagi mavjudotlar haqidagi fikrlarning umumiy xususiyatidir.

XULOSA

Hozirgacha biz obyektning individual xususiyatlarini (bu holda, shakli) obrazli idrok etishda ma'lum bir stereotipning mavjudligi haqida gapirib kelmoqdamiz. Biroq majoziy otlardagi umumiy va xususiyning o'zaro ta'siri murakkab. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bir xil obyektning hatto uning xususiyatlarini o'xshashligi asosida nomlanishida ham, nominatsiya ko'plab variantlarni o'z ichiga oladi.

Bitta belgi bilan bog'liq va bir obyektga tegishli nomlar variantlarining paydo bo'lish sabablarini tushuntirishda sub'ektiv omilni ham hisobga olish kerak. Nomlash jarayonida uing ta'siri, birinchi navbatda, turli xil assotsiativ qatorlarda qaysi obyekt taqqoslash uchun atovchiga uning yoshi, ruhiyati, kasbi kabi individual xususiyatlariga ko'proq mos kelishi kabi nomlanishga asos bo'lgan belgi mavjudligida namoyon bo'ladi.

REFERENCES

1. Arutyunova N.D. Metafora // Russkiy yazyik. Entsiklopediya / Pod red. F.P. Filina. — M., 1979. —S. 140 — 141.
2. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lugati (tuzuvchilar: Korayev S., Fulomov P., Rahimbekov R.). T., 1979. —B. 150.
3. Koshgariy M. Devonu lugatit turk. Toshkent: Fan, T. I, 1960. —B. 341.
4. Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. — M., 1974. —382 s.
5. Nafasov T. Uzbekiston toponimlarining izohli lugati. — Toshkent: Ukituvchi, 1988. — B. 179.
6. Rut M.E. Obraznaya nominatsiya v russkom yazyike. — Ekaterinburg, 1992. — 148 s.
7. Uzbek tilining izohli lugati. 5 jildlik. — Toshkent: Uzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006. I — 680 b.; II — 672 b.; III — 688 b.; 2008. IV — 608 b.; V — 592 b.

